

**VERSLAG VAN DE RESTAURATIE VAN HET NAÄMANVAK
VAN DE ZUIDERKERK IN ENKHUIZEN.**

HAAKMA WAGENAAR EN VAN DEN BRINK

UTRECHT, 6 NOVEMBER 2007

**DE ALS PROEF UITGEVOERDE RESTAURATIE VAN EEN GEWELFVAK IN DE NOORD-
BEUK VAN DE ZUIDERKERK IN ENKHUIZEN.**

De op 6 september 2006 voltooide profrestauratie van het gewelfvak in de noordbeuk volgde op de consolidatie van de onderste drie planken uit alle gewelfvakken in de kerk. Deze werden uitgenomen terwille van het opzoeken en herstellen van mankementen in de kapvoet. De operatie begon in 1996 met de sluitingsvakken in het zuiderkoor en werd dat jaar voortgezet in de noordelijke sluitingsvakken. Tijdens de algehele restauratie van het gebouw in de jaren 2001 - 2004 werd de consolidatie van de benedenzône in de overige delen van de kerk uitgevoerd. De tijdens de werkzaamheden opgedane bevindingen en de gelijktijdig verzamelde gegevens over de schilderingen en hun lotgevallen zijn al in enige rapporten beschreven. Als inleiding wordt hier het belangrijkste nog eens samengevat.

In 1484, toen de noordbeuk zijn huidige omvang had gekregen en de kap in beide beuken met gewelfbeschoot was afgedicht, werd het gewelf voorzien van Bijbelse voorstellingen. In de noordelijke helft van de noordbeuk tafereelen uit het leven van Christus, met voorafbeeldingen uit het Oude Testament ertegenover, in de zuidbeuk het Lijden en de Hemelvaart, eveneens vergezeld van voorafbeeldingen uit het Oude Testament aan zuidzijde. In de noordelijke sluiting werd de Boom van Jesse uitgebeeld, in de zuidelijke sluiting Het Laatste Oordeel.

Al in 1518 werden vier noordelijke vakken in de noordbeuk verminkt door de aanleg van de dubbele dwarskap over de toegevoegde Kruiskamer. Bij de Reformatorische herinrichting bleven de voorstellingen aanvankelijk ongemoeid totdat zij in 1608 met gele verf onzichtbaar werden gemaakt. Dit feit en de vervaardiging van die schilderingen werden gelukkig vastgelegd door de 17e-eeuwse Remonstrantse predikant Gerard Brandt in zijn historische beschrijving van Enkhuizen. Op grond van deze mededelingen stelde kerkvoogd J.W.Lakenman in 1903 voor een onderzoek te laten instellen naar de mogelijke aanwezigheid van de door Brandt genoemde schilderingen onder het inmiddels nog enige lagen dikker geworden verfpakket. Het vervolgens uitgevoerde onderzoek bevestigde de aanwezigheid van schilderwerk. Er werd besloten dat de schilderingen tevoorschijn gebracht zouden worden. Met het zoeken naar een financiering van dit tijdrovende werk gingen enige jaren voorbij zodat schilder S.Vijselaar pas in 1910

kon beginnen de 1300 m² schilderwerk. met een verfkrabber te bevrijden van de bedekkende verf. Het in 1918 voltooide werk voerde hij uit onder toezicht van een commissie waarin J.Six en A.Pit de meest gezaghebbenden waren. Six rapporteerde er zesmaal over in het Bulletin van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond en nam de schilderijen compleet op in de samen met Gustaaf van Kalcken samengestelde reeks Peintures Ecclésiastiques du moyen-age (afleveringen 1917-1919).

In 1982 verscheen een analytische beschrijving van de voorstellingen en hun herkomst van de hand van Klara Broekhuijsen-Kruijer, De gewelfschilderingen in de St. Pancraskerk te Enkhuisen, in het Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken, nr.15.

De toestand van gewelf en schilderijen

Zoals aan de stand van kolommen en wanden, de lage ligging van de vensterafzaten en de bijna onder de vloer verdwenen basementen is te zien, heeft het gebouw vanaf het begin door verzakkingen gewankeld. Kap en gewelf hebben die bewegingen moeten volgen zodat de planken van het gewelf overelkaar verschoven zijn. Werd de speling te krap, dan kwamen planken onder spanning te staan en kregen zij een bolle doorsnede of sprongen los na het afscheuren van groef of messing. Door lekkage kon de vervorming van de plank toenemen en schimmel toeslaan. Reparaties van kap en beschot volgden. Indien mogelijk gebeurde dit van binnenuit na het loszagen van stukken beschot bij het te repareren spant. Begaf een plank het daarbij dan kwam er een nieuwe voor in de plaats. Een volgende verfbeurt maskeerde de vervanging. Het tevoorschijnbrengen van de schilderijen bracht ook deze reparaties aan het licht. Geheel volgens de door de Nederlandsche Oudheidkundige Bond ontwikkelde nieuwe gedachten over het restaureren en conserveren, werd op voorstel van Pit door de commissie besloten dat de schildering op zo'n kale plank niet zou worden aangevuld.

Tijdens de in 1961 voltooide restauratie werden die leeggebleven plekken alsnog op gedachteloze manier ingevuld, randversieringen verkeerd en slordig aangevuld, soms op een plaats waar de versiering niet thuishoorde. Over het door Vijselaar met was bestreken oppervlak werd een laag acrylhars aangebracht waardoor het materiaal nog meer verdonkerde en glansde. Deze hars, Bedacryl 122, gold in de jaren 50 als een reversibel tovermiddel ondanks zijn lage viscositeit waardoor het stof aantrekt en opneemt.

**DE RESTAURATIE VAN HET ZUIDELIJKE VAK TEGEN DE WESTWAND VAN DE NOORD-
BEUK MET DE VOORSTELLING VAN NAÄMAN VAN ZIJN MELAATSHEID GENEZEN**

Kap en beschot

Dit vak werd uitgekozen voor een proefrestauratie omdat het zuidelijke deel van het strijkspant door schimmel was aangetast en reparatie daarvan de demontage van het aansluitende gewelfbeschot noodzakelijk maakte. De overlappende stuiknaad ligt in dit vak op het eerste spoor naast het linker spant, behalve in de bovenste drie planken. Daar ligt de naad op het tweede spoor naast het strijkspant. Mogelijk heeft dit te maken met de verzwaring van de muur rondom het venster in de westelijke sluitwand waardoor de breedte van het gewelfvak bovenin kleiner is. De korte planken bovenin zijn bij vroeger reparatiewerk langs het eerste spoor doorgezaagd en gedeeltelijk door ander hout vervangen.

Midden in de voorstelling zijn een plank en de onderkant van de plank erboven vervangen door twee smallere planken. Een rechthoekig stuk uit genoemde bovenste plank is eveneens door nieuw hout vervangen. De invulling verstoorde niet alleen het plankenpatroon maar daarmee ook de herkenbaarheid van de voorstelling.

Na demontage viel de geringe houtzwaarte van schenkels en sporen op. Waar nodig heeft Jos Nieuwboer van aannemer E.A.B de schenkels gerepareerd, verzaagd of vervangen door bredere.

Zoals in het tegenoverliggende vak en de twee aan oostzijde aansluitende vakken, is naast elke spijker een tweede exemplaar geslagen. Dit zal bij een vroege herstelling zijn gebeurd, mogelijk na het uitnemen en herplaatsen van beschot waarmee dan eveneens de naar beneden geschoven positie van de voorstelling in deze vier vakken verklaard zou kunnen zijn. Door verzakking naar rechts was de bovenkant van elke plank ten opzichte van de onderkant van de plank erboven iets naar links verschoven. De dubbele spijkers hadden de tapse einden bij de overlappende stuiknaad beschadigd. Op veel plaatsen waren stukken uit die einden losgeraakt, vele daarvan verdwenen.

De restauratie van het beschot

Na demontage van het beschot is daaraan het volgende gedaan:

Van de door schimmel aangetaste korte stukken uit de rechter bovenhoek is het verzwakte materiaal uit de achterzijde verwijderd en de plank weer op dikte gebracht met een plamuur van zaagsel en houtlijm na een voorbehandeling met in terpentina verdunde acrylhars. In de taps geschaafde plankeinden bij de overlappende stuiknaad zijn door de spijkers ontstane scheuren gelijmd en de leemtes met oud hout gevuld.

De hoogtemaat van het bij vroeger herstel ingevoegde hout midden in de voorstelling is aangepast aan het oorspronkelijke plankenpatroon. De onderste plank is verhoogd met een deel van het materiaal erboven. Het overige is samengevoegd met het restant van de incomplete oude plank.

Om de verstoring van de schildering die door de verschuiving van de planken was ontstaan te verminderen is de stand van de planken iets gecorrigeerd. Waar na deze correctie een gaping bij een plankeind zou ontstaan is de plank ter grootte van die gaping iets verlengd met oud hout, vastgelijmd en extra verbonden en versterkt met kops ingeboorde en gelijmde bamboepennen.

Alle scheuren in de planken zijn verlijmd, spijkergaten gevuld met proppen of zaagselplamuur.

Voor de herbevestiging van de planken zijn weer montage-proppen gemaakt door meubelrestaurateur Pol Bruijs. De proppen zijn vastgelijmd ter plaatse van oude spijkergaten die tevoren met de kolomboor kegelvormig waren gemaakt. Het aantal montagepunten was beperkt tot één per spoor, om en om hoog of laag in de plank en twee in het overlappende tapse eind bij de stuiknaad. De verdeling hoog-laag werd waar nodig aangepast aan de plaats in de schildering. De overige spijkergaten zijn gevuld om te worden bijgeschilderd.

De schildering

Zoals alle gewelfvakken, is ook dit vak afgezet met een gothische kamversiering tegen een band waarvan de perforatie met behulp van een sjabloon in zwarte verf is opgebracht. In de overgeleverde staat ontbreekt de kam boven de muurplaat door de lage positie van de voorstelling. Overeenkomstig de andere vakken, rust op de bovenkant van de voorstelling eveneens een kam.

De ingreep met gele verf in 1608 was beperkt tot de voorstellingen en hier en daar een onderdeel van de kamversiering. Pas bij een volgende beurt werd het gehele gewelf in de witte grondverf gezet en blauw geschilderd. Bij het tevoorschijnbrengen van het oorspronkelijke schilderwerk verdween onvermijdelijk wat van de oude verf. Zo is er in de bovenste helft van het vak maar weinig van de kamversiering en de band erlangs overgebleven. In iets verdiepte gedeeltes bleef wat van de bedekkende verf achter. In de voorstelling was dat geel, buiten de voorstelling was dat wit van de latere grondverf. Door deze gang van zaken ontstond een nieuw kleur- en toonverschil tussen voorstelling en omgevend gewelfvlak. De waslaag die schilder Vijselaar na het blootleggen aanbracht versterkte dit verschil. De stofaantrekkende en vergelende acrylhars die Van Bohemen omstreeks 1960 toevoegde verhoogde de glans van het oppervlak en verminderde daarmee de herkenbaarheid van het door het hiaat in het midden al zo geschonden tafereel. Op het kale hout gaf hij de omtrek van Naäman's schouder aan en ter plaatse van het hoofd zette hij een paar rommelige vegen. Nek en hoofd van zijn paard vulde hij aan met weglating van de oren. Van de voorste geharnaste figuur trok hij de omtreklijn van de linkerarm door zo ver als hij durfde. Verder liet hij het hiaat open. De aarzelend en slordig toegevoegde lijnen maakten de voorstelling alleen maar rommeliger en onbegrijpelijker.

De restauratie van de schildering

Begonnen is met het verwijderen van de glanzende lagen vernis en was. De laag vernis, Bedacryl 122 (iso-butyl-methacrylaat), werd verweekt met butylacetaat. Het werd aangebracht in daarmee doordrenkt weefsel van kunststof. Dit oplosmiddel tastte de verf van de schildering niet aan, evenmin de resten bedekkende verf. De waslaag is opgelost in terpentina.

Omdat de resten bedekkende verf weerbarstiger waren dan de oorspronkelijke verf was het niet mogelijk deze resten op te lossen of te verweken. Om de werking van verschillende oplosmiddelen te onderzoeken is een deel van het vak naar de Laurenskerk in Alkmaar gebracht omdat ons atelier daar beschikt over een afzuiginstallatie. Na een aantal proeven en het verwijderen van de laag acrylhars heeft Edwin van den Brink de verwijdering van vernis en was in EnkhuiZEN afgemaakt.

De verdere behandeling was er op gericht de resten van de schildering herkenbaarder te maken. De kam- en bandversieringen in de benedenhelft werden verstoord door de overgebleven stukjes witte grondverf en de willekeurig geplaatste dotten donkergrijs van Van Bohemen. De kamversiering in de bovenhelft was slechts als schim overgeleverd. Hoewel een verduidelijkende retouche van kam en band mogelijk was, is dit nagelaten omdat bij de veronderstelde herplaatsing van de planken, waarbij dan de voorstelling naar beneden toe werd verschoven, de kamversiering bovenin verstoord moet zijn geraakt of aangepast aan de gewijzigde situatie. Omdat in de schimmige overlevering niet meer is af te lezen wat er is gebeurd, zou een retouche deze vraag aan het oog onttrekken met 50 % kans dat de gekozen aanvulling fout is.

Vooraf verticaal over de planken lopende lijnen in de voorstelling werden verstoord door de ten gevolge van verzakking over elkaar verschoven planken. Dit kon grotendeels ongedaan worden gemaakt door een iets aangepaste plaatsing in de kap. De voorstelling werd verder gehinderd door het hiaat met genoemde halfhartige aanvullingen en de vele achtergebleven snippers gele verf van 1608.

Geprobeerd is de bedekkende snippers verf met het medische ontleedmes te verwijderen. Het resultaat was meestal dat er kaal hout voor in het zicht kwam. Zelden lukte het om bedekte oorspronkelijke verf heelhuids van de latere materie te bevrijden. Omdat de restjes witte grondverf de decoratie langs de voorstelling als een sneeuwvui versluijden, zijn deze bedekkende snippers met retouches in toon en kleur bij de schildering aangepast. Hetzelfde is gedaan met de overgebleven snippers bedekkend geel in de voorstelling.

Tijdens het schoonmaken en het retoucheren werd op verschillende plaatsen de met houtskool getekende opzet van de voorstelling waargenomen (figuur van Naäman, zijn jas, kantige oevers van de Jordaan). Bij het retoucheren zijn deze houtskoollijnen onbedekt gelaten.

Het herstel van de voorstelling

De voorstelling lijkt in de weergave van de rivier op de houtsnede die het verhaal illustreert in de Speculum Humanae Salvationis ofwel Spieghel onser Behoudnisse, maar de houdingen van de figuren en de kleding van Naäman's gevolg zijn in de schildering en de houtsnede volkomen verschillend. Navraag bij mevrouw Dr. Ina Kok, conservator Handschriften en Oude Drukken bij het Stadsarchief Deventer, leerde dat er geen andere houtsnede met dit onderwerp bekend is. Gezien de uit het tafereel ernaast overgenomen onderdelen lijkt de voorstelling niet naar een bestaand voorbeeld te zijn gemaakt maar ter plaatse te zijn samengesteld, waarschijnlijk met gebruikmaking van schetsen naar voorbeelden uit miniaturen. De opzet in houtskool past bij een dergelijke manier van werken.

Door het wegwerken van de hinderlijke gele snippers werden ook de incomplete partijen duidelijker en kon Edwin daarin ineens de neus van een naar voren gericht paardenhoofd herkennen. Het is het hoofd van het paard van de dichtstbijzijnde toekijkende geharnaste ruiter. Door deze ontdekking werd een reconstructie van de ter plaatse van het vernieuwde hout verdwenen onderdelen mogelijk. De stand van de gebogen rechterarm van deze figuur lag vast door de bewaarde rechterhand met lans. Zijn linker bovenarm en het hoofd van zijn paard gaven aan hoe de gestrekte hals van het paard en de onderarm met teugels gedacht moesten worden. Van zijn rechterbeen was het onderbeen achter het zadel van Naäman's paard bewaard. Plaats van bovenbeen en zadel kon nu ook worden bepaald.

De vraag of de reconstructie op papier ook in het gewelf moest worden aangebracht is aan de orde gesteld in de Bouwvergadering van 28 september 2005. Als argument ertegen kon worden aangevoerd dat de strenge richtlijn waaraan Vijselaar zich zo keurig heeft gehouden genegeerd zou worden. Dat dit met de slordige aanvullingen van omstreeks 1960 ook al was gebeurd kon natuurlijk niet als richtinggevend precedent worden beschouwd. Maar de herkenbaarheid van dit vrij zeldzaam afgebeelde thema zou door een

reconstructie ter plaatse van de hinderlijke gaping worden hersteld en dat was voor ieder tenslotte een doorslaggevend argument om voor de uitvoering van de reconstructie te kiezen.

Zoals dat gedaan is in alle retouches, is de reconstructie uitgevoerd in liggende arcering. Dit maakte het mogelijk beheerst naar toon en kleur van de schildering toe te werken en stelt de kritische beschouwer in staat de reconstructie van het oorspronkelijke werk te onderscheiden.

Als laatste handeling zijn de koppen van de roestvaste schroeven bijgekleurd.

De uitvoering van het werk

Edwin van den Brink herstelde de planken, verwijderde de vernis en de was en monteerde de planken in gecorrigeerde positie.

Pol Bruijs vervaardigde de montage-proppen

Harriët Haakma Wagenaar –Vriesendorp retoucheerde de voorstelling.

Willem Haakma Wagenaar retoucheerde de strook langs de voorstelling en voerde de reconstructie op het vernieuwde hout uit.

De gebruikte materialen

Voor reparaties van gaten en beschadigingen in de planken is oud eikenhout gebruikt.

Minideuvels zijn gemaakt van staafjes bamboehout (sateh-pennen).

Montage-proppen zijn gedraaid uit staven van met fijn linnen gewapende fenolhars.

Verbindingen zijn gelijmd met PVA-lijm (emulsie van polyvinnylacetaat).

Dezelfde lijm is ook gebruikt voor de zaagselplamuur waarmee gaten en dieptes in de achterzijde zijn gevuld.

Aangetaste delen zijn aan achterzijde voorbehandeld met een in terpentina verdunde acrylhars (Paraloid B 67).

De planken zijn bevestigd met glaslat-schroeven van roestvaststaal met verzonken kruiskop.

Retouches zijn uitgevoerd in acryl-emulsieverf van Windsor & Newton.

FOTBIJLAGEN

IN KAP VOOR RESTAURATIE

OP BOK GEMONTEERD NA HOUTRESTAURATIE EN NA VERWIJDEREN VERNIS

NA RESTAURATIE IN DE KAP

VOOR DEMONTAGE BOVENKANT VAK MET SLUITPLANKEN

VOOR DEMONTAGE, RIDDERS MET INZETPLANKEN

VOOR DEMONTAGE VERKEERDE AANSLUITING PLANKEN

VOOR DEMONTAGE FANTASIE SCHILDERING OP INZETPLANKEN

DETAIL SCHIDERING (60x)

DETAIL SCHIDERING (30x) OVSCHILDERING MET GELE EN WITTE VERF

DETAIL SCHIDERING (30x) OVSCHILDERING MECHANISCH VERWIJDERD